

УДК 34(091)(476)

АЛЯКСЕЙ ФЁДАРАВІЧ ВІШНЕЎСКИ,
 доктар гістарычных навук, прафесар права,
 прафесар кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права Акадэміі МУС Рэспублікі Беларусь

ПАЛІТЫКА-ПРАВАВЫ РЭЖЫМ САВЕЦКАЙ ДЗЯРЖАВЫ Ў КАНТЭКСЦЕ ДАКТРЫНЫ АБ ДЫКТАТУРЫ ПРАЛЕТАРЫЯТА

На падставе аналізу работ класікаў марксізма-ленінізма паказваецца працэс фарміравання партыйна-дзяржаўнага механізма ўлады ў паслякастрычніцкі перыяд. Засяроджваецца ўвага на тым, што ідэя дыктатуры пралетарыята, сфармуляваная К. Марксам як задача пераходнага перыяду, істотна скажваецца лідарамі бальшавікоў, што садзейнічала барацьбе з іншадумствам, умацаванню асабістай улады Сталіна, разгортванню палітычных рэпрэсій. Функцыя насілля, якая рэалізавалася пад сцягам дыктатуры пралетарыята, хутка перайшла да спецыяльных органаў — важнейшага інструмента ўсталявання палітыка-прававога рэжыму савецкай дзяржавы.

A. F. VISHNEVSKY

THE POLITICAL AND LEGAL REGIME OF THE SOVIET STATE IN THE CONTEXT OF THE DOCTRINE OF THE DICTATORSHIP OF THE PROLETARIAT

On the basis of the analysis of works of classics of Marxism-Leninism the process of formation of the party-state mechanism of the power in the post-October period is shown. Attention is focused on the fact that the idea of the dictatorship of the proletariat, formulated by K. Marx as the task of the transition period, is significantly distorted by the Bolshevik leaders, which contributed to the fight against dissent, strengthening of Stalin's personal power, the deployment of political repression. The function of violence, realized under the banner of the dictatorship of the proletariat, soon passed to the special organs — the most important instrument of strengthening the political and legal regime of the Soviet power.

Праблема станаўлення і ўмацавання палітыка-прававога рэжыму Савецкай дзяржавы з моманту перамогі Кастрычніцкай рэвалюцыі і да смерці Сталіна, па сутнасці, стала аб'ектам навуковага даследавання толькі з другой паловы 80 х гг. мінулага стагоддзя. Пытанні адносінаў улады да насельніцтва, насельніцтва да ўлады, яе інстытутаў па аб'ектыўных прычынах як у перыяд культуры асобы, так і ў часы застою не вывучаліся ні ў сацыялагічным, ні ў гісторыка-прававым, ні ў тэарэтыка-прававым плане. Спроба правазнаўцы М. М. Кейзерава прыцягнуць увагу грамадзянаў да вывучэння розных форм улады не была заўважана савецкімі даследчыкамі, якія выключалі саму публічную пастаноўку пытання аб аўтарытэце «народнай улады» ва ўмовах, калі на ўсіх узроўнях і рознымі спосабамі зацвярджалася яе апалогія, дэклараваліся ленінская формула «Дзяржава — гэта мы», вечнае адзінства ўлады і народа [1]. Адміністрацыйна-камандная сістэма прыкладала ўсе намаганні для абгрунтавання, забеспячэння і ўмацавання аўтарытэту фармальнай (арганізацыйна-прававой, іерархічнай) улады і не звяртала ўвагу на аўтарытэт нефармальнай (асабістай, суб'ектыўнай) улады. Разам з тым, пасля прыняцця Канстытуцыі СССР 1977 г. пачалі вывучацца пытанні канстытуцыйнага статуса грамадскай думкі, неабходнасці яе ўліку пры прыняцці прававых актаў і дасягнення згоды з ёю дзяржаўных рашэнняў [2]. Пазней А. У. Абалонскі, які даследаваў пытанні ўзаемадзеяння дзяржаўнага кіравання і

грамадскай думкі, прапанаваў выдаць закон аб вывучэнні і ўліку апошняй пры прыняцці найбольш значных эканамічных і палітычных рашэнняў [3, с. 86].

Пытанні прэстыжу дзяржаўнай улады, у прыватнасці сацыяльна-псіхалагічных асноў даверу да яе, у пачатку 80 х гг. упершыню пачаў разглядаць савецкі правазнаўца У. Т. Кабышаў [4]. Ён уводзіць у навуковае абарачэнне паняцце «псіхалогія ўлады», даследуе псіхалагічныя пытанні сацыялістычнага ўладарання, падтрымання яго аўтарытэту, аналізуе, засноўваючыся на прыкладах тагачаснага палітычнага жыцця і дзеючага заканадаўства, такія з'явы, як «давер» і «ўзаемадавер» грамадзян і улады, не заўважаючы такога феномена, як «ўзаемаздавер».

Але далейшага развіцця праблема «прэстыжу» улады, асабліва ў кантэксце аналізу палітыка-прававога рэжыму савецкай дзяржавы, у навуковых працах не атрымала. Толькі ў канцы 80-х — пачатку 90-х гг. XX ст. у навуковай і публіцыстычнай літаратуры пачалі аналізаваць гістарычныя, эканамічныя, прававыя і палітычныя прычыны крызісу дзяржаўнай улады [5]. З'явіліся і спецыяльныя работы, у якіх была зроблена спроба характарыстыкі палітыка-прававога рэжыму савецкай дзяржавы з 1917 па 1953 г. Так, напрыклад, у 1989 г. доктар юрыдычных навук, прафесар В. М. Курыцын апублікаваў грунтоўны навуковы артыкул «1937 год: вытокі і практыка культуры», у якім аналізуецца працэс станаўлення і ўмацавання спачатку аўтарытарнага, а з канца 20-х гг. — і таталітарнага палітычнага рэжы-

му. Аўтар прыйшоў да высновы, што «тэрорам і сацыяльнай дэмагогіяй Сталін дасягнуў сваёй мэты: устанавлення асабістай дыктатуры» [6, с. 45]. Вядомы расійскі даследчык А. В. Хляўнюк на падставе новых архіўных матэрыялаў паказаў, як на працягу шэрагу гадоў Сталін рыхтаваў «вялікі тэрор» і зрабіў спробу даць адказ на пытанне: сутыкнуўся Сталін і яго атачэнне з супрацьдзеяннем сваім намерам у савецкім грамадстве ці не? [7].

У пачатку 90 х гг. беларускі правазнаўца А. Г. Цікавенка апублікаваў грунтоўную працу, якая спецыяльна прысвечана сутнасці сацыяльнай улады і яе характэрным рысам. З улікам аналізу прыроды таталітарнай улады і яе ўласцівасцей, а таксама культуры дзяржавы аўтар упершыню прапаноўвае састаўныя элементы аўтарытэту улады. Гэта глава IV манаграфіі спецыяльна прысвечана аўтарытэту дзяржаўнай улады ў перыяд дыктатуры пралетарыяту [8, с. 59–71].

Расійскія правазнаўцы значную ўвагу ўдзялілі гісторыі дзяржбяспекі, крытычнаму аналізу дзяржаўна-прававога рэгулявання іх арганізацыі і дзейнасці ў разглядаемы перыяд. Асабліва трэба адзначыць акадэміка У. М. Кудраўцава і прафесара А. І. Трусава, якія апублікавалі цікавую працу «Палітычная юстыцыя ў СССР». У ёй разглядаюцца пытанні стварэння рэпрэсіўнага апарата «палітычнай юстыцыі» пасля ўстанавлення савецкай улады, аналізуюцца гістарычныя перадумовы масавага тэрору, метады работы арганай палітычнай юстыцыі, яе роля ва ўмацаванні палітычнага рэжыму ў 1917–1953 гг. [9; 10]. Акадэмік НАН Беларусі М. П. Касцюк у манаграфіі «Большавіцкая сістэма ўлады на Беларусі» раскрывае сутнасць таталітарнай формы кіравання сацыяльна-эканамічнымі, грамадска-палітычнымі, культурнымі працэсамі, прычыны і этапы ўстанавлення большавіцкай таталітарнай сістэмы, яе ўкараненне ў розныя сферы жыцця, у тым ліку беларускага грамадства [11]. Станаўленню савецкай таталітарнай сістэмы ў Беларусі (1917–1941 гг.) прысвечана ўнікальная па аб'ёму і зместу архіўнага матэрыялу манаграфія Т. С. Процькі [12]. Пытаннем станаўлення і ўмацавання палітыка-прававога рэжыму Савецкай дзяржавы з моманту перамогі Кастрычніцкай рэвалюцыі і да смерці Сталіна прысвечаны і шэраг прац аўтара прапануемага артыкула [13].

Праблемам ролі савецкай юстыцыі і арганай бяспекі ў станаўленні палітыка-прававога рэжыму прысвечаны і шэраг замежных выданняў [14].

Што тычыцца ролі і значэння марксісцка-га вучэння аб дыктатуры пралетарыята ва ўстанавленні і ўмацаванні палітыка-прававога рэжыму савецкай дзяржавы, то яны не з'яўляліся прадметам усебаковага разгляду.

Ітак, паняцце дыктатуры (лац. *diktatura* — «неабмежаваная ўлада») як спецыфічнага спо-

сабу ажыццяўлення дзяржаўнай ўлады, супрацьлеглага дэмакратыі, неабходна адрозніваць ад марксісцкага паняцця дыктатуры як сістэмы палітычнага панавання пэўнага класа. Дыктатура пралетарыяту як вытворная ў вучэнні Маркса ад дыктатуры класа ёсць палітычная ўлада рабочага класа, якая ажыццяўляецца ў саюзе з бяднейшымі сялянамі і іншымі сляямі працоўных. Згодна з марксізмам дыктатура пралетарыяту ахоплівае пераходны перыяд ад капіталізму да сацыялізму і характарызуецца пераўтварэннямі грамадства, сутнасць якіх зводзіцца да стварэння неантаганістычнай сацыяльна-эканамічнай фармацыі, што развіваецца ў накірунку бяскласавага грамадства.

На першым этапе свайго станаўлення дыктатура пралетарыяту ў адпаведнасці з марксісцкай тэорыяй павінна выконваць функцыі падаўлення супраціўлення эксплуатацыйнага класаў з далейшым знішчэннем асноў іх жыццядзейнасці. Таму дыктатура пралетарыята класікамі марксізма непаруйна звязвалася з рэвалюцыйным насіллем. Ва ўводзінах да працы К. Маркса «Грамадзянская вайна ў Францыі» Ф. Энгельс даў вызначэнне дзяржавы як машыны для падаўлення аднаго класа другім. Не абсалютызуючы насілліе як форму палітычнай барацьбы, ён тым не менш лічыў, што «насілле з'яўляецца той прыладай, пры дапамозе якой грамадскі рух пракладвае сабе дарогу і ломіць акамянелыя, амярцвелыя палітычныя формы» [15, с. 189]. Больш разгорнута прымяненне пралетарыятам насіллія было абгрунтавана К. Марксам у канспекце кнігі М. Бакуніна «Дзяржаўнасць і анархія». «Пакуль існуюць іншыя класы, у асабліваасці клас капіталістычны, пакуль пралетарыят вядзе барацьбу з ім, — пісаў К. Маркс, — ...ён павінен прымяняць меры насіллія, значыць, урадавыя меры; калі ён яшчэ застаецца класам і не знікне яшчэ эканамічныя ўмовы, на якіх грунтуецца класавая барацьба і існаванне класаў, яны павінны быць насільна ліквідаваны ці пераўтвораны, і працэс іх пераўтварэння павінен быць насільна паскораны» [16, с. 611]. У дадзеных радках у канцэнтраваным, сціслым выглядзе вызначана самая агульная праграма ажыццяўлення дыктатуры пралетарыяту, якая потым стала прамым настаўленнем для ленінскага і сталінскага партыйна-дзяржаўнага апарату. Тут патрэбна адзначыць, што змест тэорыі дыктатуры пралетарыяту ў расійскім варыянце мадыфіцыраваўся, выходзячы з канкрэтных гістарычных умоў, ён знаходзіўся ў цеснай сувязі з палітычным становішчам і патрэбнасцямі правячай партыі.

У. І. Ленін у новых гістарычных умовах далей развівае многія палажэнні, звязаныя з паняццем дыктатуры пралетарыяту. У сваёй працы «Чарговыя задачы савецкай улады» ён піша: «Было б найвялікшым глупствам і самым бязглуздым утапізмам лічыць, што

без прымусу і без дыктатуры магчымы пераход ад капіталізму да сацыялізму... Або дыктатура Карнілава... або дыктатура пралетарыяту — пра іншы выхад для краіны... не можа быць гаворкі» [17, с. 194]. «Палітыкаў патрэб-на скінуць, буржуазію патрэбна скінуць, — гаварыў Ленін у дакладзе аб чарговых задачах савецкай улады на пасяджэнні УЦВК 29 красавіка 1918 г., — і мільёны раз правы перад гісторыяй, апраўданы ўсе дзеянні бальшавікоў, уся іх барацьба, насіллі супраць памешчыкаў і капіталістаў, экспрапрыяцыя, гвалтоўнае падаўленне іх супраціўлення. У агульным і цэлым гэта была найвялікшая гістарычная задача» [18, с. 257].

Дыктатура класа, у дадзеным выпадку дыктатура пралетарыяту, паводле меркавання Леніна, з'ява несумяшчальная з дэмакратычнымі нормамаі жыццядзейнасці грамадства: роўнасцю грамадзян перад законам, забеспячэннем правоў асобы і іншымі падобнымі «буржуазнымі» інстытутамі і лозунгамі. З асаблівай рэльефнасцю гэта пазіцыя адлюстравана ў ленінскай працы «Пралетарская рэвалюцыя і рэнегат Кауцкі». Аналізуючы твор Кауцкага «Дыктатура пралетарыяту», Ленін адхіляе папрок наконт тэарэтычнай бальшавіцкай палітыкі, «пагарды» савецкай уладай дэмакратычных інстытутаў. Тактыка Леніна простая: размежаванне тэрмінаў «дэмакратыя», «свабода», «роўнасць» і г. д. на супрацьлеглыя — дэмакратыя пралетарская ці буржуазная, свабода для працоўных ці для эксплуатацараў, роўнасць у межах аднаго класа ці для прадстаўнікоў розных класаў. Першае — прызнаецца, другое — адхіляецца. Кожны тэрмін, такім чынам, набывае класавы змест і адпаведна становіцца ці адмоўнае значэнне. Агульначалавечыя паняцці і каштоўнасці катэгарычна Леніным адкідваюцца, таму і аргументацыя Кауцкага, яго звяртанне да агульных паняццяў траціць сэнс. Так, у прыватнасці, Ленін аспрэчвае магчымасць існавання «дэмакратыі наогул», да якой апелюе Кауцкі. Першы лічыць паняцце дэмакратыі ўмоўным. «Лібералу натуральна гаварыць аб „дэмакратыі наогул, — піша Ленін. — Марксіст ніколі не забудзе паставіць пытанне: „Для якога класа?“» [19, с. 243]. І далей: «Дыктатура неабавязкова азначае знішчэнне дэмакратыі для таго класа, які ажыццяўляе гэту дыктатуру над другімі класамі, але яна абавязкова азначае знішчэнне... дэмакратыі для таго класа, над якім ці супраць якога ажыццяўляецца дыктатура» [19, с. 244].

Таксама, як пры разглядзе пытання аб дэмакратыі, Ленін адрознівае «насіллі наогул» і рэвалюцыйнае насіллі. Ён піша: «Сацыялізм наогул супраць насіллі над людзьмі. Але, акрамя хрысціянскіх анархістаў і талстоўцаў, ніхто яшчэ не выводзіў адсюль, што сацыялізм супраць рэвалюцыйнага насіллі. Зна-

чыць, гаварыць аб „насіллі наогул“, без разбору абставін, што адрозніваюць рэакцыйнае ад рэвалюцыйнага насіллі, значыць быць мешчанінам, які адмаўляецца ад рэвалюцыі, ці гэта значыць проста падманваць сябе і іншых сафістыкай» [19, с. 296]. Няцяжка заўважыць, што падобнае «дыялектычнае» разуменне насіллі развязвала рукі ў адносінах да тых слаёў насельніцтва, якія самі дыктатуру пралетарыяту не ажыццяўлялі, і апраўдвала любыя гвалтоўныя метады праўлення ўлады, толькі б гэта ўлада была пралетарскай. Адзначым, што гэта прынцыповае палажэнне, па сутнасці, прадвызначыла ўвесь далейшы палітычны і юрыдычны кірунак савецкай улады ў адносінах да непралетарскіх партый і слаёў насельніцтва. Дэмакратыі для іх не існавала. Для чаго ж неабходна была дыктатура пралетарыяту? Ленін, спасылаючыся на Маркса і Энгельса, так адказваў на гэтае пытанне:

«Для таго, каб зламаць супраціўленне буржуазіі,

— для таго, каб выклікаць у рэакцыянераў жах,

— для таго, каб падтрымаць аўтарытэт узброенага народа супраць буржуазіі,

— для таго, каб пралетарыят мог насільна падавіць свайго праціўніка» [19, с. 262].

У гэтай сувязі вельмі важнае значэнне меў тэзіс аб тым, што «дыктатура пралетарыяту ёсць улада, якая абапіраецца непасрэдна на насіллі, не звязана ніякімі законамі. Рэвалюцыйная дыктатура пралетарыяту ёсць улада, заваяваная і падтрымліваемая насіллем пралетарыяту над буржуазіяй, не звязаная ніякімі законамі» [19, с. 245]. На практыцы гэта выразжалася ў адхіленні не толькі старых, царскіх законаў, але і ў грэбаванні ўласнымі законапалажэннямі савецкага перыяду, выданні ведамасных прадпісанняў, якія супярэчылі ім ці ігнаравалі.

У першыя гады савецкай улады неабходнасць у рэвалюцыйным насіллі звязвалася галоўным чынам з супраціўленнем эксплуатацарскіх класаў. Гэта было дакладна выражана ў ленінскім праекце Праграмы РКП(б): «Вопыт усеагульнай гісторыі... вучыць непазбежнасці моцнага і доўгага супраціўлення эксплуатацараў ў барацьбе за захаванне іх прывілей. Савецкая арганізацыя дзяржавы прыстасавана да падаўлення гэтага супраціўлення, без чаго не можа быць гаворкі аб пераможнай камуністычнай рэвалюцыі» [20, с. 91]. Разам з тым, Ленін піша: «Пераход ад капіталізму да камунізму ёсць цэлая гістарычная эпоха. Пакуль яна не закончылася, у эксплуатацараў непазбежна застаецца надзея на рэстаўрацыю, а гэта надзея ператвараецца ў спробы рэстаўрацыі... А за эксплуатацарамі-капіталістамі цягнецца шырокая маса дробнай буржуазіі» [19, с. 264]. Выходзіць, што ўстараненне з гістарычнай арэны капіталістаў

і памешчыкаў — толькі частка справы. Фронт барацьбы павінен пашырацца, захопліваць і іншыя слаі насельніцтва.

Паступова кола класаў і сацыяльных слаёў, супраць якіх пралетарыят павінен быў прымяняць рэвалюцыйнае насілле, пашыралася. У артыкуле «Прывітанне венгерскім рабочым» (1919) правадыр бальшавікоў вядзе гаворку аб супраціўленні рэвалюцыйнаму перавароту не толькі з боку капіталістаў і іх памагатых з буржуазнай інтэлігенцыі, але і з боку «вельзарнай масы вельмі забітых дробнабуржуазнымі звычкамі і традыцыямі працоўных, сялян у тым ліку» [21, с. 386]. «Супраць... кулакоў, як заўзятых нашых ворагаў, — заяўляе Ленін, — у нас толькі адна зброя — гэта насілле» [22, с. 7]. Апошняя адносіцца і да палітычных партый. «Калі праяўляюцца хістанні сярод сацыялістаў, учора далучыўшыся да вас, да дыктатуры пралетарыяту, ці сярод дробнай буржуазіі, — раіць Уладзімір Ільіч венграм, — падаўляйце хістанні бязлітасна. Расстрэл — вось законная доля баязліўца на вайне» [21, с. 388]. Не выключалася прымяненне насілля і ў адносінах да буржуазных спецыялістаў, якіх савецкая ўлада запрашала дапамагчы наладзіць народную гаспадарку. «Тут, — піша Ленін, — у дадатак да насілля, пасля пераможнага насілля, неабходна арганізаванасць, дысцыпліна і маральны аўтарытэт пераможшага пралетарыяту, які падпарадкоўвае сабе і ўцягвае ў сваю працу ўсіх буржуазных спецыялістаў» [23, с. 56]. Гаворачы аб спецыялістах, Ленін неаднаразова падкрэслівае неабходнасць спалучэння насілля з арганізацыйнай і эканамічнай дзейнасцю дзяржавы. Але насілле застаецца ў цэнтры ўвагі. «Насілле можна прымяняць, не маючы эканамічных каранёў, але тады яно гісторыяй асуджана на пагібель. Аднак можна прымяніць насілле, абапіраючыся на перадавы клас, на больш высокія прынцыпы сацыялістычнага ладу, парадку і арганізацыі. І тады яно можа часова пацяраць няўдачу, але яно непераможнае» [24, с. 369–370]. Няцяжка заўважыць тут працэс зараджэння думкі аб тым, што не толькі ў час рэвалюцыі і ў першыя паслярэвалюцыйныя гады, але і пры будаўніцтве сацыялізму насілле павінна застацца дзейным метадам кіравання грамадствам.

Насілле было накіравана і супраць некаторых пралетарскіх слаёў: «Пра... расстрэлы мы адкрыта гаварылі, мы гаварылі, што мы насілле не хаваем, што са старога грамадства без прымушэння адсталай часткі пралетарыяту мы выйці не зможам» [25, с. 308]. Гэту думку развівае і М. І. Бухарын. «Пралетарскі прымус, — піша ён, — ва ўсіх формах, пачынаючы ад расстрэлаў і канчаючы працоўнай павіннасцю, з'яўляецца, як парадакслана гэта ні гучыць, метадам выпрацоўкі камуністычнага чалавечства з чалавечага матэрыялу капіталістычнай эпохі» [26, с. 16].

Такім чынам, першапачатковая ідэя дыктатуры пралетарыяту, сфармуляваная К. Марксам як задача часовага пераходнага перыяду, істотна скажаецца, траціць выразныя контуры, ператвараецца ў насілле ў дачыненні да любой часткі насельніцтва, якая не пагаджаецца з праводзімай палітыкай ці не вельмі актыўна яе падтрымлівае.

Пазіцыя бальшавікоў эвалюцыяніравала і па пытанню наконт таго, хто ажыццяўляе дыктатуру пралетарыяту: увесь рабочы клас, яго «перадавы авангард» — партыя ці спецыяльна для гэтай мэты ўтвораныя органы дзяржавы? У выказваннях Леніна 1918 г. сустракаюцца сцвярджэнні, што дыктатуру ажыццяўляе ўвесь рабочы клас (у прыватнасці, праз выбарчую сістэму Саветаў). Але ўжо ў «Пісьме да рабочых і сялян з прычыны перамогі над Калчаком» (1919) Ленін прама ўказвае: «Дыктатура рабочага класа праводзіцца той партыяй бальшавікоў, якая яшчэ з 1905 г. і раней злілася з усім рэвалюцыйным пралетарыятам» [27, с. 158]. А ў «Пісьме да арганізацый РКП аб падрыхтоўцы да партыйнага з'езда» (1920) растлумачвае: «Наша партыя... павінна была ўзяць на сябе і непасрэднае ажыццяўленне задач дыктатуры пралетарыяту з часу Кастрычніцкай рэвалюцыі» [28, с. 140]. Але і гэта звужэнне суб'екта ажыццяўлення дыктатуры пралетарыяту было не апошнім словам. Логіка дзеянняў бальшавікоў прыводзіла да таго, што функцыя насілля, рэалізуемага пад лозунгам дыктатуры пралетарыяту, вельмі хутка перайшла да карных, рэпрэсіўных органаў. Ужо ў лістападзе 1918 г. Ленін піша: «Для нас важна, што НК (надзвычайныя камісіі. — *Аўт.*) ажыццяўляюць непасрэдна дыктатуру пралетарыяту, і ў гэтых адносінах іх роля неацэнная. Іншага шляху да вызвалення мас, акрамя падаўлення насіллем эксплуатацыйнага, няма. Гэтым і займаюцца НК, у гэтым іх заслуга перад пралетарыятам» [29, с. 174]. Натуральным завяршэннем эвалюцыі поглядаў на суб'ект ажыццяўлення дыктатуры пралетарыяту стала яго звядзенне да адной асобы — кіраўніка, правадцыра. «Рашуча ніякай прынцыповай супярэчнасці паміж савецкім (гэта значыць сацыялістычным) дэмакратызмам і прымяненнем дыктатарскай улады асобных людзей няма... Як можа быць забяспечана найстражэйшае адзінства волі? — Падпарадкаваннем волі тысяч волі аднаго» [17, с. 199–200]. Тым самым быў расчышчаны шлях да ваджызму, да культуры асобы кіраўніка, да аднаасобна прымаемых рашэнняў на розных ступенях партыйнай і дзяржаўнай іерархіі.

Невыпадкова вядомы ў даваенны час публіцыст і грамадскі дзеяч М. Валянцінаў (Вольскі) падкрэсліваў, што паступова паявілася «дыктатура пралетарыяту» перажыло метамарфозу: «Спачатку пад ёю разумеецца акцыя, дзеянне рэвалюцыйных мільёнаў, на-

ціск беднаты, творчая воля масы пралетарыяў... Але наступае момант, калі нават самы тупы чалавек разумее недарэчнасць думкі аб кіраванні дзяржавай і індустрыяй мільёнамі чужыя пісьменных людзей» [30, с. 50]. Пад ёю практычна пачалі разумець кіраўніцтва партыі, а потым — толькі яе кіруючыя органы. На X з'ездзе РКП(б) Ленін пацвердзіў, што «дыктатура пралетарыяту немагчыма інакш, як праз камуністычную партыю» [31, с. 575]. А. В. Луначарскі на гэтым форуме партыі выказаў такую ж думку: «Мы ўсе разумеем, што дыктатура пралетарыяту ёсць дыктатура партыі і дзяржаўны апарат павінен уяўляць сабою адлюстраванне гэтай партыі» [31, с. 152]. Такія ідэі прагучалі і на XII з'ездзе РКП(б) у красавіку 1923 г., што дазволіла Зіноўеву ў заключным слове заявіць аб тым, што дыктатура пралетарыяту ў форме дыктатуры нашай партыі ёсць абсалютна непазбежная неабходнасць [32, с. 51].

Такім чынам, абвешчэнне XII з'ездам РКП(б) дыктатуры партыі, надзяленне ЦК дыктатарскімі паўнамоцтвамі ў адносінах да партыі і дзяржаўных органаў адкрывалі новы этап у развіцці і партыі, і дзяржавы па законах, якія вызначала новая кіруючая эліта, прагнучая ўлады, пасады, становішча ў грамадстве. «Бюракратыя партыі, — адзначаў вядомы югаслаўскі палітолаг М. Джылас, — выстраілася за Сталіным» [33, с. 29]. Для апошняга ленызм — не догма, гэта крыніца ідэй пэўнага накірунку, ідэй, якія неабходна было вычленіць і зрабіць догмамі. Адною з іх стала для Сталіна дыктатура. Ужо ў красавіку-маі 1924 г. Сталін узяўся за справу. Ленызм, заяўляе ён, ёсць гісторыя і практыка пралетарскай рэвалюцыі наогул, тэорыя і практыка дыктатуры пралетарыяту ў асаблівасці [34, с. 71]. Праз два гады Сталін выказаў гэта яшчэ больш ясна і выразна: «Галоўнае ў ленызме заключаецца ў пытанні аб дыктатуры пралетарыяту» [35, с. 71]. Сталін выдзяляе такія прыкметы гэтай дыктатуры, сфармуляваныя Леніным, як працяг класавай барацьбы ў новых формах, панаванне аднаго класа, неабходнасць насілля. Як мы змаглі пераканацца, ленынская спадчына дазваляла рабіць такія высновы.

Дыктатура пралетарыяту была прынцыпова важнай для Сталіна як стартавая пляцоўка для ўстанавлення дыктатарскага рэжыму асабістай ўлады. У 1926 г. праблему ўлады партыі ці класа Сталін спецыяльна і даволі аб'ёмна разгледзеў у сваёй першай буйной працы «Да пытанняў ленызму». У сістэме дыктатуры пралетарыяту, пісаў ён, кіраўніком дзяржавы можа быць толькі камуністычная партыя [35, с. 27]. Сталінская мысленне простае і схематычнае: калі ў нас, у СССР, ні адно палітычнае або арганізацыйнае пытанне не вырашаецца без кіруючых указанняў партыі,

значыць, дыктатура пралетарыяту — гэта дыктатура яго авангарда. Гэта значыць яго партыі як галоўнай кіруючай сілы пралетарыяту [35, с. 26, 29, 36, 37].

Для шырокай масы працоўных прыдатным было «лозунгавае» засваенне ленызму. Калі раней марксістам мог быць толькі адукаваны і культурны чалавек, то, пачынаючы з сярэдзіны 1920 х гг., марксістам-ленінцам мог стаць і непісьменны, інтэлектуальна неразвіты індывідуум. І партыйным, і беспартыйным становілася ў прынцыпе ўсё роўна — правільна ці няправільна тлумачаць ленызм Троцкі ці Зіноўеў, Бухарын ці Сталін, хто з іх памыляецца, хто супраць, што з'яўляецца самым галоўным у вучэнні Леніна. Усё гэта ў 1924–1930 гг. траціла сэнс. Праўда марксізму-ленізму была за тымі, хто мацней трымаў уладу. Роля гарантыі яе ўнутранай трываласці адводзілася ідэалогіі, якая павінна была стаць галоўным інструментам перамогі Сталіна і яго паплечнікаў.

Сталін уяўляў дзяржаву па аналогіі з машынай. «Рычагамі», «прыводамі» з'яўляліся масавыя арганізацыі — прафсаюзы, Саветы, кааперацыя ўсіх відаў, камсамол і партыя як «асноўная і накіроўваючая сіла ў сістэме дыктатуры пралетарыяту». Правёўшы пэўнае адрозненне паміж дыктатурай партыі і дыктатурай пралетарыяту, Сталін на самой справе іх атаясамліваў і ўскладаў кантроль за дзейнасцю партыі на яе кіруючыя органы. Тым самым улада ў дзяржаве і партыі аказалася сканцэнтраванай у руках невялікай колькасці людзей, манапольна прымаўшых рашэнні па ўсіх ключавых пытаннях унутранай і знешняй палітыкі.

Можна сцвярджаць, што расійскія традыцыйны, этатысцкі пачатак уладарання, па сутнасці сваёй кансерватыўны, асабліва ярка выявіўся ў рэстаўрацыі Сталіным прынцыпаў бюракратычнага аўтарытарызму ў кіраванні дзяржавай, аднаўленні арыстакратычнай структуры — новага класа партыйных чыноўнікаў, а таксама ў сакралацыі ўлады. Усё гэта дало падставу філосафу Г. П. Фядотаву заўважыць, што Сталін і ёсць «чырвоны цар», якім не быў Ленін і яго адносіны да народа нагадваюць самадзяржаўнага правадыра.

Такім чынам, уяўленні бальшавіцкіх кіраўнікоў аб дыктатуры пралетарыяту, таксама як і аб пралетарскай дзяржаве пасля звяржэння ўлады буржуазіі, у многім істотна разыходзіліся з поглядамі класікаў марксізму. Як вядома, К. Маркс і Ф. Энгельс з цягам часу прыйшлі да высновы аб магчымасці пераходу да сацыялізму ў некаторых краінах (пры пэўных умовах) наогул без злomu былой дзяржаўнай машыны. «Можна сабе ўявіць, — пісаў Энгельс, — што старое магло б мірна ўрасці ў новае ў такіх краінах, дзе народнае прадстаўніцтва сканцэнтруе ў сваіх руках

ую ўладу, дзе кан-стытуцыйным шляхам можна зрабіць усё, што хочаш, калі толькі маеш за сабой большасць народа: у дэмакратычных рэспубліках, як Францыя і Амерыка, як Англія, дзе будучае адрачэнне дынастыі за грашовую плату штодзённа абмяркоўваецца ў друку і дзе дынастыя бяссільна супраць волі народа» [36, с. 236–237]. І далей Энгельс працягвае: «Калі што не падлягае ніякаму сумненню, то гэта тое, што наша партыя і рабочы клас могуць прыйсці да панавання толькі пры такой палітычнай форме, як дэмакратычная рэспубліка. Гэта апошняя з'яўляецца нават спецыфічнай формай для дыктатуры пралетарыяту, як паказала ўжо Вялікая французская рэвалюцыя» [36, с. 237].

У XX ст. скарысталі шырокія магчымасці грамадскай згоды, супрацоўніцтва розных класаў і палітычных сіл, у тым ліку ў мэтах забеспячэння правоў і інтарэсаў працоўных, практычна ўсе сацыял-дэмакратычныя партыі Захаду. Сацыял-дэмакраты не ставілі мэтай ліквідацыю прыватнай уласнасці, рыначных адносін, усіх без выключэння дзяржаўных структур, устаануленне дыктатуры пралетарыяту. Яны змагаліся за гуманізацыю капіталізму, за ўвасабленне ў ім ідэалаў сацыялізму. Гісторыя пацвердзіла слушнасць сацыял-дэмакратаў. У многім праў вядомы тэарэтык германскай сацыял-дэмакратыі К. Кауцкі, які ў свой час пісаў: «Большавізм перамог у Расіі, але сацыялізм пацярпеў там паражэнне» [37, с. 148]. Тая ж думка — у словах вядомага рускага эканаміста, філосафа і сацыёлага, аўтара Маніфеста Расійскай сацыял-дэмакратычнай партыі П. Б. Струве: «Сацыялізм не адказвае за большавізм» [38, с. 15]. Як вядома, сацыял-дэмакратыі Захаду нямала ўдалося дасягнуць у сацыяльна-эканамічным і палітычным развіцці сваіх краін. Аналагічныя магчымасці адкрываліся і перад грамадскасцю былой Расійскай імперыі. Але суадносіны палітычных сіл тут склаліся такім чынам, што яе развіццё пайшло ў зусім іншым кірунку. Большавікі, прыйшоўшы да ўлады, зрабілі ўпор не на стваральную, а на разбуральную працу. Былі не толькі разбураны механізм расійскай дзяржавы, «капіталістычная» эканоміка, але падлягалі знішчэнню і «любыя праяўленні незалежнай грамадзянскай ініцыятывы, уся сістэма права, усе адносіны ўласнасці, традыцыйныя маральныя асновы і царква» [39, с. 622]. «Няма нічога лягчэйшага, — слушна заўважыў К. Кауцкі, — як экспрапрыраваць капіталіста. Гэта — толькі справа сілы і не звязана ні з якімі сацыяльнымі гіпотэзамі. Не так проста, як экспрапрыяцыя, праходзіць арганізацыя» [37, с. 148].

Як бачым, тэорыя і практыка савецкай дзяржавы «кладзе рэзкую мяжу, якая аддзяляе ленінізм ад класічнага марксізму. Пабудаваная леніністамі дзяржава зняла з сябе ўсякі прававы дэкорум і паўстала перад намі ў выглядзе арганізацыі голай і жорсткай сілы»

[40, с. 81]. На думку гісторыка В. В. Сагрына, бальшавіцкая ідэя была «відавочнай нацыянальнай аберацыяй марксізму, паколькі Маркс не дапускаў магчымасці рэалізацыі яго палітычнай канцэпцыі ў слабаразвітых краінах тыпу Расіі. Бальшавіцкі нацыянал-марксізм азначаў дыскрэдытацыю вучэння Маркса. Але ён ажыццявіў і тую грандыёзную сацыяльна-палітычную утопію, якая лепш і паўней, чым іншыя рускія ідэалогіі і утопіі, выразіла спадзяванні і надзеі народных мас» [41, с. 115–116]. Гэта утопія была найважнейшым гістарычным этапам развіцця расійскай і сусветнай цывілізацыі, але, безумоўна, этапам глыбока трагічным.

Цікава адзначыць, што адразу пасля кастрычніцкіх (1917) падзей знайшлося нямала асоб, якія выказалі сумненне ў здольнасці бальшавікоў рэалізаваць становачы свой гістарычны праект. Так, напрыклад, у чэрвені 1918 г. вядомы расійскі публіцыст-эмігрант А. С. Ізгоеў аддаў пашану расійскім бальшавікам за тое, што яны мелі мужнасць правесці сацыялістычныя ідэі ў жыццё. Тым самым яны дазволілі ўсяму свету, у першую чаргу сацыялістам, пераканацца, што пралетарская дыктатура — гэта звычайная дыктатура звычайных груп, якія захопліваюць уладу. Таму з устаануленнем гэтай дыктатуры раскрыліся «кашмарныя карціны адзічэння, вяртання да часоў чорнай смерці, 30 гадовай вайны, вялікай маскоўскай Смуты, нечуванага дэспатызму, жудаснага насілля і поўнага разрыву ўсіх сацыяльных сувязей. Такім аказаўся сацыялізм сапраўды ажыццёлены, паспрабаваны ў жыцці. Іншым ён быць не мог. Іншых вынікаў чакаць ад яго нельга. Урок атрымаўся страшны, але, магчыма, іншага шляху да нашага адраўлення не было» [33, с. 8].

Расійскі камунізм, так як і былы царызм, мог асуджацца як жажлівы дэспатызм, але таксама мог праславіцца як надзвычайны сацыялістычны эксперымент. Аднак за агульнымі ацэнкамі стаіць канкрэтная гісторыя яго зараджэння, фарміравання, набыцця пэўных рыс і якасцей. На вялікі жаль, сур'ёзны навуковы аналіз гэтага феномена быў цяжкім. Справа ў тым, што ў савецкай літаратуры дазвалялася даваць толькі становачы, усепераможны вобраз бальшавізму.

Такім чынам, адны толькі аддаленыя гістарычныя перадумовы — радыкалізм дэмакратаў XIX ст. і карная палітыка царскага самаўладдзя — не былі б дастатковай базай для стварэння апарату палітычнай юстыцыі, разгортвання сталінскіх рэпрэсій, ператварэння іх у масавы тэрор, калі б не іншыя, больш блізкія па часу да гэтых падзей фактары. Адзін з іх — марксісцка-ленінскае вучэнне аб дыктатуры пралетарыяту як магутная ідэалагічная аснова непрымірамай барацьбы з праціўнікамі новага ладу.

Кастрычніцкая рэвалюцыя стварыла прадпасылкі істотнай перыарыентацыі адносінаў грамадскай свядомасці да права. І адной з такіх прычын з'яўлялася тое, што ў самой бальшавіцкай партыі, у яе верхніх эшалонах неабходная роля права, перш за ўсё ў дзяржаўным кіраванні, была яўна недаацэнена. Партыйныя лідэры былі ўпэўнены ў тым, што ўсе асноўныя праблемы могуць і павінны вырашацца жорсткімі палітыка-адміністрацыйнымі мерамі. Формула аб дыктатуры пралетарыята як улады, незвязанай і не абмежаванай законам, успрымалася куды прасцей, чым болей складаныя суадносіны дыктатуры, дэмакратыі і права.

Са смерцю «бацькі народаў» завяршыўся перыяд сталінскай мадэрнізацыі, хоць парадыхма яе развіцця, якая была зададзена ім, захоўвала сваю актуальнасць аж да сярэдзіны 80 х гг. XX ст. Які ж вынік сталінскай мадэрнізацыі? Прайшоўшы скрозь маштабны этап індустрыялізацыі і гвалтоўную калектывізацыю, чысткі і рэпрэсіі, небывалую разбуральную вайну, СССР пад яго кіраўніцтвам пераўтварыўся ў адну з дзвюх звышдзяржаў, якія трымалі ў сваіх ру-

ках лёсы свету. Краіна стала індустрыяльнай, мела ўласны развіты навукова-тэхнічны патэнцыял, у ваенна-тэхнічных адносінах выйшла на адно з першых месцаў у свеце. Дабіцца гэтага ўдалося дзякуючы стварэнню і ўмацаванню татальнай сістэмы дзяржаўнага кіравання эканомікай і грамадствам, а таксама пастаянным кантролем за паводзінамі кожнага чалавека. Сваю «дзеяснасць» гэтая сістэма пацвердзіла і ў час вайны. Але калі звярнуцца да чалавека, грамадства, то акажацца, што цана гэтых дасягненняў бязмерна вялікая, а праблемы, створаныя сталінскай мадэрнізацыяй, ураджаюць трагізм. За гэта заплачана міліёнамі жыццяў, паламанымі лёсамі цэлых народаў. Пры гэтым мадэрнізацыя, шматлікія рысы якой абапіраліся на марксісцка-ленінскую дактрыну аб дыктатуры пралетарыята, не дала грамадству механізмаў самаразвіцця (рынку, дэмакратыі, індывідуальнай ініцыятывы і інш.). Сістэма не была здольна развівацца, эвалюцыяніраваць і ў 80 я гг., прайшоўшы праз перыяд адлігі, некалькі этапаў рэабілітацыі ахвяр рэпрэсій, кансервацыю і разлажэнне, сышла з гістарычнай сцэны.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Кейзеров, Н. М. Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий / Н. М. Кейзеров. — М. : Юрид. лит ра, 1973. — 264 с.
2. Сафаров, Р. А. Общественное мнение в системе советской демократии / Р. А. Сафаров. — М. : Знания, 1982. — 63 с.
3. Оболонский, А. В. Человек и государственное управление / А. В. Оболонский. — М. : Наука, 1987. — 256 с.
4. Кабышев, В. Т. Социально-психологические аспекты народовластия в СССР / В. Т. Кабышев // Советское государство и право. — 1980. — № 3. — С. 22-27.
5. Андреев, С. Структура власти и задачи общества / С. Андреев // Нева. — 1989. — № 1. — С. 144-173.
6. Курицын, В. М. 1997 год : истоки и практика культа / В. М. Курицын // Реабилитирован по-смертно. — Вып. 1-2. — 2 е изд. — М. : Юрид. лит ра, 1989. — С. 7-45.
7. Хлевнюк, О. В. 1937 й: Сталин, НКВД и советское общество / О. В. Хлевнюк. — М. : Республика, 1992. — 270 с.
8. Тиковенко, А. Г. Авторитет власти: прошлое и настоящее / А. Г. Тиковенко. — Минск : Навука і тэхніка, 1992. — 77 с.
9. Коровин, В. В. История отечественных органов безопасности / В. В. Коровин. — М. : Норма ИНФРА, 1998. — 256 с.
10. Кудрявцев, В. Н. Политическая юстиция в СССР / В. Н. Кудрявцев, А. И. Трусков. — М. : Наука, 2000. — 365 с.
11. Касцюк, М. П. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі / М. П. Касцюк. — Мінск : Экаперспектыва, 2000. — 308 с.
12. Протыко, Т. С. Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917-1941 гг.) / Т. С. Протыко. — Минск : Тесей, 2002. — 688 с.
13. Вишневский, А. Ф. Организация и деятельность милиции Беларуси. 1917-1940 гг.: историко-правовые аспекты / А. Ф. Вишневский. — Минск : Тэсей, 2000. — 224 с.; Вишнеўскі, А. Ф. Асаблівасці палітыка-прававога рэжыму савецкай дзяржавы і яго вытокі (1917-1953 гг.) / А. Ф. Вишнеўскі. — Мінск : Тесей, 2006. — 328 с.; Вишневский, А. Ф. Революционное правосознание в советской юридической науке и практике (1917-1940 гг.) / А. Ф. Вишневский // Труд. Профсоюзы. Общество. — 2019. — № 2. — С. 29-36.
14. Соломон, П. Советская юстиция при Сталине / П. Соломон ; пер. с англ. — М. : РОССПЭН, 1998. — 464 с.; Эндру, К. КГБ : история внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева / К. Эндру, О. Гордиевский ; пер. с англ. — М. : Nota Bene, 1992. — 768 с.

15. Энгельс, Ф. Анти Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом / Ф. Энгельс. К. Маркс // Сочинения : в 50 т. — 2 е изд. — М. : Политич. лит ра, 1961. — Т. 20. — С. 1–824.
16. Маркс, К. Конспект книги Бакунина «Государственность и анархия» / К. Маркс и Ф. Энгельс // Сочинения : в 50 т. — 2 е изд. — М., 1961. — Т. 18. — С. 579–624.
17. Ленин, В. И. Очередные задачи советской власти / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. — М., 1969. — Т. 36. — С. 165–208.
18. Ленин, В. И. Доклад об очередных задачах советской власти / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. — М., 1969. — Т. 36. — С. 241–267.
19. Ленин, В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. — М., 1969. — Т. 37. — С. 235–338.
20. Ленин, В. И. Проект программы РКП(б) / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. — М., 1969. — Т. 38. — С. 81–124.
21. Ленин, В. И. Привет венгерским рабочим / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. — М., 1969. — Т. 38. — С. 384–388.
22. Ленин, В. И. Заседание Петроградского Совета 12 марта 1919 г. Доклад о внешней и внутренней политике Совета Народных Комиссаров / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. — М., 1969. — Т. 38. — С. 1–21.
23. Ленин, В. И. Успехи и трудности советской власти / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. — М., 1969. — Т. 38. — С. 39–73.
24. Ленин, В. И. I Всероссийский съезд по внешкольному образованию. 6–19 мая 1919 г. Приветственная речь. 6 мая / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. — М., 1969. — Т. 38. — С. 327–372.
25. Ленин, В. И. Приветственная речь на III Всероссийском съезде профессиональных союзов. 7 апреля 1920 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. — М., 1974. — Т. 40. — С. 299–313.
26. Бухарин, Н. И. Проблемы теории и практики социализма / Н. И. Бухарин. — М. : Политиздат, 1989. — 515 с.
27. Ленин, В. И. Письмо к рабочим и крестьянам по поводу победы над Колчаком / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. — М., 1970. — Т. 39. — С. 151–159.
28. Ленин, В. И. Письмо к организациям РКП о подготовке к партийному съезду / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. — М., 1974. — Т. 40. — С. 140–144.
29. Ленин, В. И. Речь на митинге-концерте сотрудников Всероссийской чрезвычайной комиссии. 7 ноября 1918 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. — М., 1969. — Т. 37. — С. 173–174.
30. Валентинов, Н. (Вольский, Н. В.) Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина. Годы работы в ВСНХ во время НЭП. Воспоминания / Н. Валентинов (Н. В. Вольский). — М. : Современник, 1991. — 367 с.
31. X съезд РКП(б) : стенографический отчет. — М. : Гос. изд во полит. лит ры, 1921. — 975 с.
32. XII съезд РКП(б) : стенографический отчет. — М. : Политиздат, 1968. — 903 с.
33. Божанов, В. А. Восхождение к абсолютной власти. Большевики и советское государство в 20-е годы / В. А. Божанов. — Минск : Тесей, 2004. — 272 с.
34. Сталин, И. В. Об основах ленинизма / И. В. Сталин // Сочинения : в 18 т. — М. : Гос. изд во полит. лит ры, 1947. — Т. 6. — С. 69–188.
35. Сталин, И. В. К вопросам ленинизма / И. В. Сталин // Сочинения : в 18 т. — М. : Гос. изд во полит. лит ры, 1948. — Т. 8. — С. 13–90.
36. Энгельс, Ф. К критике проекта социал-демократической программы 1891 года // Ф. Энгельс. К. Маркс // Сочинения : в 50 т. — 2 е изд. — М., 1962. — Т. 22. — С. 227–243.
37. Каутский, К. Терроризм и коммунизм / К. Каутский // Политические исследования. — 1991. — № 2. — С. 146–154.
38. Струве, П. Б. Размышления о русской революции / П. Б. Струве. — София : Российско-болгарское книгоизд во, 1921. — 34 с.
39. Пушкарев, С. Г. Россия 1801–1917 : власть и общество / С. Г. Пушкарев. — М. : Посев, 2001. — 980 с.
40. Алексеев, Н. Н. Пути и судьбы марксизма: от Маркса и Энгельса к Ленину и Сталину / Н. Н. Алексеев. — Берлин : Изд во евразийцев, 1936. — 102 с.
41. Согрин, В. В. Осмысленная советский опыт. О новейших трудах по истории XX века / В. В. Согрин // Общественные науки и современность. — 1999. — № 3. — С. 114–121.

06.11.2019